TÜRK HALK ANLATILARINDA ÖLÜM RUHU MOTİFİ

The "Spirit of Death" Motif in Turksh Folk Narratives

L'esprit de la mort dans les récits populaires turcs

Yrd. Doç. Dr. Salahaddin BEKKİ*

ÖZET

Bu çalışmada, Türk destan, masal, efsane, hikâye ve menâkıbnâmelerinde; ölümün gerçekleşmesine vesile olan 'ölüm ruhu' motifinin tespiti ve tahlili yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ruh, ölüm ruhu, destan, masal, yılan, kuş (güvercin, bıldırcın)

ABSTRACT

In this study, the motif of the "spirit of death", understood to be the force which causes death, has been located and analyzed as it appears in Turkish epics, tales, legends, stories and panegyrics.

Key Words

Spirit, spirit of death, epic, tale, serpent, bird (pigeon, quail)

Ölüm, doğuştan olmasa da en azından insan aklının ölümü kavramaya başladığı andan itibaren tüm insanlığı meşgul eden bir konu olmuştur. Bazen engellenmesi için önlemler alınmış, bazen de ölüm bir kurtuluş olarak görülmüştür. Cenaze, yas ve anma törenleriyle uzayıp giden bu olay, yaşayan insanlarla ölmüş olanlar arasındaki birtakım ilişkileri de içermektedir. *Ölüm, aynı zamanda hayatın öbür dünyada devam etmesi gibi bir umut ya da en azından bir teselli de taşımaktadır* (Roux 1999: 11).

Ölüm kavramı; Türkçe'de, Eski Türkçe döneminden beri kullanıla gelen *öl-* fiili ve onun türemiş şekilleriyle ifade edilmiştir. Yıldız Kocasavaş'ın tespitlerine göre sadece *öl-* fiil kökünden türetilmiş 61 kelime bulunmaktadır (2000: 77-115). Orhun Yazıtlarında yüksek seviyedeki insanlar (kağanlar/prensler) için *öl-* fiili yerine *uç-, uça bar-* ile *kergek bol-* fiillerinin kullanıldığını şu ifadelerden anlıyoruz: "*kanım kagan ança ilig törüg kazganıp uça barmış*" (=Babam hakan, öylece devleti [kurup] yasaları koyup vefat etmiş); "*inim kül tigin özi ança kergek boltı, kanım kagan uçdukda inim kültigin yiti yaşda kaltı*" (=Kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti. Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı.); "*kanım kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım*" (=Babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaşımda kaldım.) "*eçim kagan uça bardı*" (=Amcam hakan vefat etti.) (Tekin 1988: 13,17, 41, 45).

Eski Türk inançlarından kaynaklanan, günümüzde de şekil ve mahiyet değiştirerek yaşayan ölüm ruhu motifi, bir canlının ölebilesi, düşman ise öldürülebilmesi için vücudun herhangi bir yerinde veya vücuttan ayrı olarak düşünülen bir nesne veyahut bir hayvan şeklinde tasavvur edilen şeydir. Ölümün gerçekleşebilmesi için ölüm ruhu adını verdiğimiz şeyin ele geçirilmesi ve yok edilmesi gerekir.

Biz bu çalışmamızda, ölümün gerçekleşmesine vesile olan 'şey', yani 'ölüm ruhu' olarak geçen motif üzerinde duracağız. Bu tespitleri yaparken şamanlar

* Gazi Ü. Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

hakkında anlatılan efsanelerin çekirdeğini oluşturduğu arkaik kahramanlık destanlarını[1], Türk masallarının kaynakları arasında yer alan Ferec Ba'de'ş-Şidde'deki[2] Seyfülmüluk hikâyelerini, Anadolu'dan derlenmiş masalları, Tepegöz efsanesi ve menâkıbnâmeleri kaynak olarak kullanacağız.

Burada kullandığımız *ruh* sözcüğü, yaşamı sağlayan değişik güçlerin tamamıdır ve değişik kelimelerle, tarihî Türk lehçelerinde karşılıkları vardır. Bunlardan birincisi gökten (Tanrı) gelen yaşamsal güç anlamındaki '*kut*'tur. Bu kelime, Orhun Yazıtlarında devlet, ikbal, saadet, baht, talih, Tanrı'nın lûtfu olarak geçmektedir (Ergin 1980: 122; Tekin 1988: 150). Divânü Lûgat-it-Türk'te de "kuş uçdı" terimine "*anıŋğ kutı uçdı*" (=onun devleti gitti) şeklinde bir açıklama getirilmektedir (Divan 1985: 164). Burada bahsedilen, tamamen Tanrı tarafından insanlara ve hayvanlara bahşedildiği düşünülen yaşama yetisidir. Kişinin veya hayvanın ölümü, o kişiye veya hayvana verilen *kut*'un tükendiği ya da Tanrı tarafından yenilenmediği zamanlarda gerçekleşir. "*İnsan ya da hayvanda bulunduğu zaman bu hayati güç, ruhtur; hükümdarda bulunduğunda ise onun yüceliğidir; evreni oluşturan elementler onunla doludur. Tek temel mutluluk yaşamın uzaması olduğu için bu hayati güç, herkese mutluluk getirir* (Roux 1999: 40)." Kut sözcüğünün yanı sıra *tin*[3], *süne*[4], *öz*[5] ve Farsça'dan alınan *can* sözcüğü de ruh anlamında çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu yaşamsal güç (ruh) bedenin çeşitli yerlerinde; kanda, iskelette (kemik), saçlarda bulunur ve devamlı hareket halindedir. *"Ruhun bulunduğu uzuv yaralandığı veya kırıldığı zaman 'darbe yalnızca büyük ayak parmağına gelse bile' insan yok olur* (Roux 1999: 141)."

Han-Püdey destanında fil diye adlandırılan hayvanın ölüm ruhu, bir *ben* şeklinde alnında bulunmaktadır *(Kay. Met. I)*. Ben yerinden kopartılınca hayvan da ölür. Altay-Buuçay destanında da Dokuz Başlı Celbegen'in ruhu, dokuz başının kenarında *üç yaşındaki koyun büyüklüğünde kızıl kahverengi bir ben* şeklindedir *(Kay. Met II)*.

İncelediğimiz metinlerde ölüm ruhu çoğunlukla bedenin dışında bir yerde saklıdır. Maaday-Kara destanında ölüm ruhu, üç kat göğün derinliklerinde yaşayan üç maraldan birinin karnındaki altın kutunun içinde *iki bıldırcın yavrusu* şeklinde *(Kay. Met. III)*; Er-Samır destanında Kara-Bökö'nün paçasındaki *çelik bıçak*ta *(Kay. Met. IV)*; Kökin-Erkey destanında üç kilitli dökme demir sandığın içinde *altı su samuru* şeklinde *(Kay. Met. V)*; Kara-Par destanında ise çizmenin tabanında *yedi kafalı alacalı bir yılan* şeklindedir *(Kay. Met. VI)*. Ayrıca bu destanda düşman, kahramanın ruhunu altın bir eyere çevirir ve kara bir kutuya gizler. Kartaga-Mergän destanında kuğu karısının canı kara bir sandığın içinde *yedi kuş* şeklindedir *(Kay. Met. VII)*. Yine bu destanda ölüm ruhu tekrar dirilmede de kullanılmaktadır. Er-Töştük destanında ise kahramanın ruhu ocak taşının altında bir *eğe* olarak saklanırken düşmanın ruhu Al-Taikı adlı yerdeki pınarda yaşayan bir sarı balığın karnında bulunan gümüş sandık içinde *kırk kuş* şeklindedir *(Kay. Met. VIII)*. Bu destanda yeniden dirilme motifine bağlı olarak girişte bahsettiğimiz 'kut' kemikte saklıdır ve kahramanın atı bu kemiği yutup, tükürünce kahraman dirilir. Seyfülmüluk hikâyelerinde ise ölüm ruhu bir sırça tabut içinde denizin dibinde *güvercin* şeklinde saklıdır *(Kay. Met. IXa-IXb)*. Ateşkâr Oğlan masalında, Ateşkâr Oğlan ile atının ruhu bir balığın karnındaki kutunun içinde *iki serçe* şeklindedir *(Kay. Met. Xa)*. Ateşkâr Oğlan masalının eş metni sayabileceğimiz Ateşi Mercimek masalında ise ölüm ruhu kapının

önündeki taşın altında *üç güvercin* şeklinde saklıdır *(Kay. Met. Xb)*. Anadolunun çeşitli yerlerinden derlenen Muradına Ermeyen (Nail Olmayan) Dilber adlı masallarda ölüm ruhu, dört masalda kahramanın koluna takılan bilezik/pazıbent veya parmaktaki yüzükte; bir masalda ise aslanın boynuna asılmış olan mavi boncuktadır *(Kay. Met. XI)*. Gagauzlardan derlenen Tepegöz masalında tılsım olarak geçen ruh, kaz adasında bulunan üç ördekten birinin karnındaki oka taşının içinde *üç sinek* şeklindedir *(Kay. Met. XII)*. Vilâyetnâme-i Abdal Musa'da ise Teke Beyi'nin ruhu *bir kara canavar* şeklinde geçmektedir *(Kay. Met. XIII)*. Mustafa Sever de, "Masallarda Dış Can (Canın Beden Dışında Saklanması)" adlı çalışmasında; Müstecep ile Dünya Güzeli, Kırkıncı Oda ve Yeloğlu Köse adlı masallardaki ruhları; sırasıyla üç ördek, iki güvercin ve üç güvercin olarak tespit etmiştir (Sever 2003:161-164).

Tespit edilen motiflerin uluslar arası bir katalog olan Motif-Index of Folk-Literature (=Halk Edebiyatının Motif İndeksi)'ne göre tasnifi şu şekildedir:

B15.1.2.8.2. Mitik yılan

D1330. Fiziksel değişiklikler yapan sihirli nesneler

D1540. Varlıkları hakimiyet altında tutan sihirli nesneler

E64. Sihirli objeyle yeniden dirilme

E730. Hayvan formundaki ruh

N440. Önemli sırların öğrenilmesi

Z71. Formülistik sayılar

Z140. Sembolik renkler[6]

Bedenin dışında herhangi bir yerde veya bir nesne içinde saklı bulunan ruhları canlı hayvanlar ve nesneler olarak iki başlık altında toplayabiliriz. Canlı hayvan şeklindeki ruhlar; bıldırcın, su samuru, yedi kafalı alacalı yılan, kuş, güvercin, serçe ve sinek; nesne halinde bulunan ruhlar bıçak, eğe, eyer, mavi boncuk, bilezik, yüzük ve pazıbent şeklindedir. Ruhların somut nesneler halinde karşımıza çıkması; insanların soyut kavramları somutlaştırarak, elle tutulabilir, gözle görülebilir bir şekilde algılama ve yansıtma ihtiyacından doğmuş olmalı.

Vilâyetnâme-i Abdal Musa'da açıkta bulunan ruh, diğer metinlerde bir hayvan veya bir nesnenin içinde/altında gizlenmiştir. Bu nesne veya hayvanlar da Maaday-Kara'da gökyüzü; Kartaga-Mergän'de yeraltında dokuz denizin birleştiği yerde yeryüzüne doğru yükselen bakır kayalık; Seyfülmüluk hikâyelerinde deniz, Ateşkâr Oğlan masalında su; Tepegöz efsanesinde kaz adasındaki göl'de bulunmaktadırlar. Er-Töştük destanında ocak taşının altı; Ateşi Mercimek masalında ise kapı önündeki taşın altı, ruhların saklandıkları yerler olarak geçmektedir.

Gökyüzü, yer altı ve ada/göl gibi yerlere saklanan ruhlar ayrıca, buralarda da yine bir hayvanın karnına gizlenmişlerdir. Bu hayvanlar; Maaday-Kara'da üç maral, Er-Töştük'te sarı balık, Ateşkâr Oğlan'da balık, Tepegöz'de ördek'tir. Seyfelmölik hikayesinde ise ruhun bulunduğu sandığı bir balık çekerek kıyıya çıkarır.

Ölüm ruhlarının bedenin dışında, ulaşılması ve bulunması güç bir yerde saklanması her an yaralanmaya, yok edilmeye açık olan bedenin muhafazasına yönelik bir harekettir. Çünkü ruh/can bilinmeyen bir yere bilinmeyen bir zamanda saklanmıştır. Ruh güvenli ve erişilemez bir yerde olursa, beden yaralansa da ölüm söz konusu olmayacaktır.

Ruhlarla birlikte anılan balık ile geyiğin Türk mitolojisinde önemli bir yeri vardır. Verbistkiy'in derlediği ve Bahaeddin Ögel'in aktardığı Altay Yaratılış Miti adlı parçada tanrı Ülgen, yeri ve göğü yarattıktan sonra, dünyaya destek olmaları için üç balık yaratır:

"*Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,*
Bu dünyanın yanına, yaratılmış üç balık.
Bu büyük balıkların üstüne dünya konmuş,
Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş.
Dünyanın yanlarına, iki de balık konmuş,
Dünya gezer olmamış, bir yerde kalıp donmuş" (Ögel 1993: 433-434)

Geyik, *Türk mitolojisinin, kökleri mezolitik devre kadar inen en eski simgelerinden biridir. Gök ve yer unsurlarına bağlı olarak diğer bir çok hayvanla benzer özellikler gösterir* (Çoruhlu 2002: 142). Hayvan-Ata'ları temsil eden üç tip elbiseden biri de geyiktir (Ögel 1993: 36). Şaman elbisesinde geyiği simgeleyen bir parça olduğu gibi, şamanın en önemli aksesuarı olan davul üzerinde de geyik resmi bulunurdu (Anohin 1924, İnan 1998'den 447).

Ruhların ikizliği: Bazı metinlerde ruhlar, iki, üç, yedi ve kırk olarak karşımıza çıkar. Maaday-Kara'daki iki bıldırcından biri düşman kahramanın, diğeri ise atının ölüm ruhudur. Kökin-Erkey destanında altı (sekiz olmalı)[7] su samuru (kunduz) şeklinde karşımıza çıkan ruhlar ise, metinde geçen düşman kahramanlar Temir-Bökö, Temir-Sağış, Celbis-Sokor ve Ceeken-Küren ile onların atlarının ruhlarıdır. Ateşkâr Oğlan masalında çift at nalına bağlı olarak ortaya çıkan iki serçe Ateşkâr Oğlan ile onun atının kardeşinin[8] ruhudur. Abdülkadir İnan bu ruhları eş ruh olarak adlandırır ve özetle şu bilgileri verir: Şamanizm'de her kam (şaman), kendisinin özel bir ruhu veya ruhları bulunduğuna inanır. Altaylı *kam*lar bu özel ruha tös (töz), Yakut *oyun*ları 'ije kīl' (=ana-hayvan) yahut 'emeget', Türkistan *baksı*ları 'arvak' derler. Tös, emeget, arvak, ataların yahut büyük şamanlardan birinin koruyucu ruhudur. Yakutların tasavvurlarına göre "ije kīl" şamanın herhangi bir hayvanda tecessüm ettiği canıdır (oyūn kuta) ve bu hayvanın hayatıyla şamanın hayatı birbirine bağlıdır. "İje kīl" ölürse şaman da ölür. Bu "ije kīl" eş-ruhtur ki eski devirlerde yalnız kamlara mahsus olmayıp herkesin bir "ije kīl"i bulunduğu tasavvur edilmiştir (İnan 1995: 81).

Ateşi Mercimek masalı ile Tepegöz efsanesinde karşımıza çıkan üçlü ruh, masal unsuru olarak değerlendirilebilir. Kartaga-Mergän'deki yedi kuş-ruh ile Er-Töştük'teki kırk kuş şeklindeki ruh da, düşmanın ölümsüzlüğünün abartılı bir ifadesi olarak düşünülebilir.

Hayvan şeklindeki ruhların sembolizmi: Görüldüğü üzere ruhların çoğunluğu kuş şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bazen genel olarak kuş şeklinde ifade edilen ruhlar bazen de cinsleriyle (bıldırcın, güvercin, serçe) anılmaktadır. Kuş sembolizminin eski Türk inançlarından kaynaklandığını gösteren yeterince belge ve bilgiye sahibiz.

Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Miti'nde; "*...İnsan oğullarının ata ve anası Tengere Kayra Kan kendisine benzer bir varlık yaratarak ona kişi dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçarak süzülürlerdi* (Radloff 1976: 215)". Şeklinde geçen ibarelerde kuş olarak *kaz* ön plana çıkarılmaktadır. Şaman (kam) elbiselerinin tasarımı ve yapısı da mümkün olduğunca kuşa benzetilirdi. *Altay şamanları, Munusinsk Tatarlarının, Teleütlerin, Soyotların ve Karagasların şamanları giysilerini baykuşa benzetmeye çalışırlar* (Eliade 1999: 187), böylelikle başka dünyalara uçabileceklerine inanırlardı.

Metinlerimizde geçen güvercin şeklindeki ölüm ruhları ile ölüm meleği Azrail arasında bir ilişki kurulmuş olmalı ki; Duha Koca Oğlu Deli Dumrul boyunda Azrail, bir güvercin şeklinde karşımıza çıkar ve temsil ettiği varlık sebebiyle ölümü sembolize eder. Antalyalı bir abdaldan derlenen Deli Dumrul hikâyesinde de ölüm ruhu bir güvercindir: *Ölüm Meleği, Dumrul'un karısının canını al-*

mak için onun bedenine kancasını saplar; kadının canı bir güvercin olarak Tanrı katına ulaşır (Boratav 1984: 28).

Ölüm ruhu motifinden farklı olarak, don değiştirme (bir şeyin şekline girme) söz konusu olduğunda da karşımıza çıkan kuşlardan biri güvercindir. Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî'de bu don değiştirme şöyle anlatılır: "*Hacı Bektaş, Ahmet Yesevî tarafından icâzetle Rum'a halife gönderildiğinde bir güvercin şeklinde Sulucakarahöyük'e inmiş ve bir taşın üzerine konmuştur. Onun güvercin donunda Rum'a gelmekte olduğunu kerâmetle keşfeden Rum Erenleri, kendisini buraya sokmamak için Hacı Doğrul (Tuğrul)'u alıcı bir doğan kuşu donunda karşı göndermişlerdir. Bunu gören Hacı Bektaş, tekrar insan kılığına dönerek Hacı Doğrul'u perişan etmiştir* (Ocak 2000: 198-199). Halk arasında güvercinin cennetteki huri kızları olduğuna da inanılır (Artun 1996: 25-62).

Maaday-Kara destanında ölüm ruhu olarak geçen bıldırcın tavukgillerin en küçük üyesidir. Osman Nedim Tuna *kergek* kelimesinin bıldırcın nevinden bir kuşa delâlet ettiğini; Orhun Yazıtlarında geçen *inim kül tigin özi ança kergek bolmış* (Kül Tigin Abidesi Doğu Cephesi 3. Satır) ibaresinin de "(kardeşim Kül Tigin'in) canı (ruhu), öylece kergek (denilen kuş) oldu" şeklinde izah edilebileceğini ileri sürmüştür (Tuna 1960: 131-148). Ayrıca L. Sami Akalın, Divan şiirinde *gerek* kelimesinin bıldırcın anlamında kullanıldığını şu dizeye istinaden söylemektedir: "Varmış mı *gerek* o lâmekâne (Kemal)" (Akalın 1993: 81). Ömür Ceylan da selvâ, yalvakuşu, sumânî, semâne, zelec, zîlâc, vertîc, vuşm, bûdene kelimeleriyle birlikte kerek, kerâk ve kerkerekin bıldırcın anlamında kullanıldığını kaydetmektedir (Ceylan 2003: 53). *Küçük cüssesine rağmen sevilen bir av kuşu olması şiirimize (Divan şiiri) de yansımıştır. Aynı zamanda gök-yüzünde yaşanan can pazarında da küçüklüğün ve çaresizliğin sembolüdür* (Ceylan 2003: 53). Bu açıklamalardan ölümle bıldırcın arasında bir bağlantının olduğu düşünülebilir.

Kutsal kitaplarda, mitlerde, destanlarda, efsanelerde, masallarda, halk hikâyelerinde yılana sıklıkla rastlanır (Başar 1978; Tümer 1990: 127-142). Ölümsüzlüğü, kötülüğü, şekil değiştirmeyi, tekrar tekrar yaşamayı sembolize eder (Seyidoğlu 1998: 86-92; Tümer 1990: 127-142).

Altay Yaratılış Miti'nde Tanrı, dokuz dallı bir ağaç yaratır. Daha önce yarattığı kişi oğluna da bazı dallardaki meyveleri yemeyi yasaklar. Ağacı beklemek üzere bir köpek ile bir yılanı bekçi olarak diker. Erlik, yılanı kandırarak yasak meyveden tatmasını sağlar. Daha sonra yılan, kişi oğlunu da bu meyveden yemeye ikna eder. Tanrı bunun üzerine yılanı şeytan olarak ilan eder ve kişi oğlu senin düşmanın olsun der (Ögel 1993: 451-465).

Ölüm ruhu sembollerinden biri de su samurudur. Kürkü için avlanan bu hayvanın eski Türklerin hayatında -özellikle Sibirya gibi soğuk yerlerde yaşayanlarda- önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiriliz.

W. Radloff'un derlediği Manas destanında, kahraman Manas'ın canının sineğe benzediği şöyle anlatılır:

Diyorlar ki Manas'ın sineğe benzer canı çıktı

Gerçek evine gitti (Akt. İnan 1995:182)[9].

Henüz buluğa ermemiş çocukların canı da sinek ya da kuş gibi uçan bir yaratık olarak düşünülmüştür. *Çocukların ölümünde Azrail kendilerine kırmızı bir elma verir, çocuklar bu elmayı sevinçle almak isterken ruhları elmaya yapışır, Azrail bu suretle canlarını almış olur* (Bayrı 1972: 129).

Yukarıda verdimiz örnekler ve yap-

tığımız tahliller çerçevesinde ölüm ruhu inancının Eski Türklerce çok iyi bilindiğini, Vilâyetnâme-i Abdal Musa'da geçtiği şekliyle de, bu inancın, İslâmî bir kerâmet hikâyesine dönüştürülerek yaşatıldığını görüyoruz. Ölüm ruhu inancının, 'öldükten sonra insanın ruhunun başka bir kalıba intikal suretiyle hayatını sürdürmesi (Ocak 2000:163)' şeklinde ifade edebileceğimiz tenâsüh inancıyla olan bağlantısı bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Ölüm ruhu inancının günümüze yansıması ölü ve ölümle ilgili pratiklerde karşımıza çıkmaktadır. Anadoluda, cesedin bulunduğu odanın pencerelerinin açık tutulması, ruhun serbestçe dışarı çıkmasına yönelik bir harekettir (Örnek 2000: 214). Ölüm ruhlarının ağırlıklı olarak kuş şeklinde karşımıza çıkması ise ölen kişinin günahsızlığına; yılan şeklinde olan ruhların da ölen kişinin günahkâr olduğuna işaret ettiği söylenebilir (Araz 1995: 77). Yukarıda ruhların ikizliği meselesinde ele aldığımız eş-ruh inancı doğum âdetleri çerçevesinde plasenta (eş, son, etene, eten) ile ilgili olarak birtakım pratiklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yakutlarda, babayla arkadaşlarının, yeni doğanın ruhunu korumak amacıyla -ruhun içinde olduğunu sandıkları- plasentayı yedikleri bilinmektedir (Roux 1999:139). Anadolu'da da plasentanın çocuk gibi canlı olduğu, göbek bağı kesilince -dölyatağı ile ve çocukla bağlantısı kalmadığı için- öldüğü inancı bulunmaktadır (Boratav 1984:151). Ayrıca kısırlığı gidermek için, yeni doğmuş bir çocuğun plasentasından küçük bir parçanın kurutulup çocuğu olmayan kadınlara gizli olarak yedirilmesi (Araz 1995: 97); yine yeni doğum yapmış bir kadının son'unun alınarak hemen hamama götürülmesi ve çocuğu olmayan kadının bunun üzerine oturtulması da kısırlık için başvurulan çarelerdendir (Bayrı 1972: 208).

Ölümün tüm insanlık için kaçınılmaz bir son oluşu, dünyanın her yanında ölüm çevresinde oluşan âdetlere ve uygulamalara evrensel bir karakter kazandırmıştır (Örnek 2000: 207). Bizim tespit ve tahlillerimiz ölüm ruhu düşüncesinin Eski Türklerdeki durumu ve günümüze yansımalarıyla sınırlandırılmıştır.

Kaynak Metinler:

I. Han-Püdey Destanı

Kara Kula Mattır, Kara Attu Han'ın memleketini istila edip Kara Attu Han'ı ve halkını esir eder. Kara Attu Han'ın oğlu Kara Kula Mattır'ın takibinden kurtulmak ve onunla savaşmak için kendine silah olarak altı dağ keçisinin boynuzlarını birbirine bağlayıp bir yay yapar ama bu yayın kirişi yoktur. Yayına kiriş yapmak için de büyük denizin kenarında yaşadığı söylenen, fil denilen hayvanın yurduna gider. (Bundan sonrasını metinden aktarıyoruz): *"Genç, denize açılmış, / Fil diye adlandırılan hayvan / Ormanla kaplı dağlık bölgeye yatmış, / Ormanla kaplı dağa yaslanarak / Yatıyormuş orada. / Boynuzları gökyüzüne varıyormuş. /Genç oraya doğru atıyla gitmiş / Ve burnuna girmiş. / Fil diye anılan hayvanın kalbini kesmiş. / Fil diye anılan hayvan ölmemiş. / Genç oraya baktığında / Onun alnında kırmızı bir ben görmüş / Alnındaki o beni kesmiş, / Fil diye adlandırılan hayvanın canı oradaymış, / Fil diye adlandırılan hayvan ölmüş* (Radloff 1999a: 71-72).

II. Altay-Buuçay Destanı

Öldürülen kardeşi Altay Buuçay'ı diriltmek için çare arayan Kamçı Ceeren'e, Ceeren Kızıl tilki şunları söyler: *"Buradan ileri gidersen, / Dokuz yolun kavşağı var. / Dokuz yolun kavşağında / Doksan dokuz köşeli, / Doksan dokuz bacalı / Kara saray durur. / O sarayda yaşayan / Dokuz başlı Celbegen var. / Onun başlarının kenarında / Üç yaşındaki koyun büyüklüğünde / Kızıl kahve-*

rengi ben var. / Onu çekip alabilirsen / Altay Buuçay dirilir, / Onu çekip alamazsan, / Sen kendin de ölürsün!" (Dilek 2002: 213-214).

III. Maaday-Kara Destanı

Destanın Kahramanı Kögüdey-Mergen, Kara Kula-Kağan'ın ölüm ruhunun nerede gizli olduğunu lamalardan şu şekilde öğrenir:

Baş lama konuşmaya başladı: / "Yeryüzündeki yetmiş kağan / Hepsi de ruhlarını (geleceklerini) / öğrenmek için gelip sordular, / Yalnızca yeryüzüne hükmeden Kara–Kula / Bizim yanımıza gelmemiştir, dedi. / Rezilin kızarıp akacak kanı yok, dedi, / Sönüp ölecek ruhu yok, dedi. / Onun için gururlanıyor, dedi, / Onun için böbürleniyor" dedi. / Diğer bir lama konuşmaya başladı: / "Kan gözlü Kara-Kula / Bizim yerimize niye gelsin? / Böyle yüce bir insanın ruhunu, ömür süresini / Sıradan bir lama bilemez ki" dedi. / Diğer bir lama konuşmaya başladı: / "Rezilin ruhu hakkında / Bilinmeyecek ne var ki? dedi. / Üç kat göğün derinliklerinde, / Üç maralın karnında / Altın bir kutu var" dedi. / Diğer bir lama dedi ki: / "Üç maralın karnında / Altın kutunun içinde / Birbirine benzer iki bıldırcın yavrusu var, / Birisi atının ruhu / Birisi kendisinin ruhu. / Ortasından yarılsa, / Onun atı düşüp ölür, dedi. / Ortasından diğeri yarılsa, / Kendisi ölür, mutlak" dedi. / Diğer bir lama dedi ki: / "Üç kat göğün derinliklerine, / Çıkacak kişi nerede? / Üç maralın karnından / Altın kaplı kutuyu / Almanın yolu yoktur" diye söyledi. / Diğer bir lama dedi ki: / "Üç maralın yavrusu / Altmış çatal boynuzlu / Andalba adında bir sığın var, dedi. / Maaday-Kara Altay'ına / O gizlenmiştir, dedi. / Yedi gün eziyet edilse / O karaca yavrusu gibi melese, / Gökyüzünün üç maralı / Yere inerler, mutlak, dedi. / Karınlarına bir yarık açsan / Altın kutu yere düşer, / Eğer altın kutuyu parçalarsan / Bıldırcın yavruları oradan çıkar. / Bu bıldırcın yavrularını öldürürsen, / Kara-Kula atıyla birlikte ölür. / Yeryüzü kurtulur / O zaman" deyip endişelendi. / Başka bir lama dedi ki: / "Ey ey çocuklar, dedi, / Kara-Kula'nın ruhu ve hayatı hakkında / Kara yere (hiçbir sebep yokken) konuştuğunuzda, / Onun nerede olduğunu açıkladığınızda, / Benim şu yuvarlak yüreğim / Neden titredi, çocuklar? dedi. / Keten elbiseli Tastarakay / Tam zamanında kadehleri doldurdu. / Yedi benzer lamalara / En büyük tajuurdan ikrama başladı. / Bundan sonra / Keten elbiseli Tastarakay / Bir aceleyle dışarı çıktı. / "Sağ olun lamalar!" diye, / Atının üstünden bağırdı (Maaday-Kara Destanı 4227-4297. satırlar. Akt., Bekki 2001, krş. Naskali 1999: 153-155).

IV. Er-Samır Destanı

Hanımı kurtarmak üzere yer altı dünyasına inen Er Samır, Erlik Bey'in avenesinden Kara Bökö ile kavgaya tutuşur. Er Samır, Kara Bökö'nün kemiklerini darmadağın edip omurgasını oysa da Kara Böke'yi bir türlü öldüremez. Bu acıya fazla dayanamayan Kara Bökö en sonunda Er Samır'a şunları söyler: *"Paçamda bıçak var, / Hemen al, dedi. / Canlı vücuduma eziyet etme, / Canımı çabuk al" dedi. / Onu işiten Er Samır / Kara Bökö'nün paçasından / Kara çelikten bıçağı alıp, / Kara kanını döküverdi, / Bir çok kemiğini kesip parçaladı, / Kara Bökö ölüverdi* (Dilek 2002: 81).

V. Kökin-Erkey Destanı

Kökin Erkey'in kız kardeşi Erkin Koo, Celbis Sokor tarafından kaçırılır. Onu aramaya çıkan ağabeyi Kökin Erkey yolda Ançı Mergen ile arkadaş olur. Bir müddet sonra Celbis Sokor'un iki oğluyla karşılaşırlar ve kavgaya tutuşurlar. Dört bahadırın gücü de birbirine denk gelir. Kökin Erkey atı Temir Çookır'dan yardım ister: *"Bir yardımını ulaştır, / Kıymetli Temir Çookır!' diye / Kuvvetle bağırdı. / Bakıp, tekrar baktı-*

ğında / Üç kilitli dökme demirden sandığı / Temir Çookır at getirip, / Kökin Erkey bahadırın / Ayağının önüne bıraktı. / Kökin Erkey o sandığı / Sağ ayağıyla vurup tepti, / Onun içinden altı su samuru çıktı. / Altısını da Kökin Erkey / Ayakkabısının bronz tabanıyla ezdi. / Temir Bökö, Temir Sağış / İki dağ gibi yere yıkıldı, / Akan kanları göl gibi döküldü. / İki kara atları / Yelelerine yaslanıp yıkıldılar. / Kağan Celbis Sokor'un kendisi / Ceeken Küren atıyla ikisi / Yattıkları yerden kalkamadılar. / Akan kanları deniz gibi oldu, / Artıp kalan kemikleri dağ gibi oldu (Dilek 2002: 192).

VI. Kara-Par Destanı

Babasını aramaya çıkan Kara Par'ın yolda karşılaştığı olağanüstü şahıslarla mücadelesi sırasında -burada kahramana yardımcı olan kişiler de vardır- ölüm ruhu ile karşılaşıyoruz: *"Beyaz mavi atla birlikte ihtiyarı ayağından yakalamış. / İhtiyarı ikisi birlikte çekiştirmişler. / İhtiyarın vücudunu yarıp / İç organlarını dışarıya çıkarmışlar. / Altın Ayra'yı, / Han Mergen'i nereye sakladın? / Diye sormuş Kara Par. / "Onları ben almadım!" demiş ihtiyar. / "Eğer onları sen almadıysan kim aldı?" / "Altın Ayra'yı / Kara kazanda haşladım, / Han Mergen'in ruhunu / Kara kutuya / Altın bir eyer olarak koydum." / "Temiz ruhun nerede?" / "Çizmenin tabanında / Yedi kafalı alacalı bir yılan olarak duruyor." / Beyaz mavi atlı genç / Çelik kılıcını almış / Çizmenin tabanını açıp / Yedi kafalı alacalı yılanı dışarıya çıkarmış, / Yılanın yedi başını koparmış. / İhtiyarın ruhu ölmüş* (Radloff 1999b: 269-270).

VII. Kartaga-Mergän Destanı

...

O zaman av atı, çabucak üzerindeki eyer ve kantarmanın alınmasını ister, bunun üzerine yerde bir defa ağındıktan (ağnadıktan) sonra yalbagay kuşu şekline girerek ak ve kara bulutlara doğru uçar ve gökte küçük bir kuşu yakalayıp yere indirir. Kartaga-Mergän kuşu yakalar. Av atı tekrar eski şekline girerek, bu kuşun savaş atının ruhu olduğunu söyler, onu atın ağzına koyarsan, hemen canlanır, der. Savaş atı tekrar canlandıktan sonra kahramana başından geçenleri anlatır (Radloff 1994: 162).

Her iki at, kuğu karısının canının vücudunda olmadığını ve bunu nerede bulunduğunu bilirler. Onlar yerin altına giderler. Burada dokuz deniz vardır, bunlar, ayrı bir deniz teşkil ederek bir noktada birleşirler, dokuz denizin birleştiği yerde, yeryüzüne kadar yükselen bakırdan bir kayalık vardır, bu kayalığın eteğinde kara bir sandık vardır, kuğu karısının canı işte bu sandığın içerisindedir. Yedi kuştan ibaret olan bu can öldürülürse, kuğu karısı da ölür (Radloff 1994: 174).

VIII. Er-Töştük Destanı

İlemen-Bay yakalandığı devden kurtulmak için oğlu Er-Töştük'ün ruhunun yerini söyler:

....

İlemen-Bay, "Gel de, alp oğlum Er-Töştük'le, akıllı gelinimi vereyim," der ve "oğlumun ruhu, ocağın taşının altındaki eğededir," der ve dev de sevinip gider. Er-Töştük babasının yanına gider. Bakar ki babası ocakla oynuyor. Babasının yanında oturur, İlemen-Bay, bir fırsatını bulur, kızgın demirle oğlanın başını yarar. Oğlan fırlar dışarı, bağırmaya başlar. Karısı bakar ki, kocası iyice yanmış. İşi anlar ve kocasına: -"Eğer beni seviyorsan, git babanın elindeki o eğeyi al da gel," der. Oğlan gider, eğeyi babasından ister ama, babası bulamaz. Der ki:

"-Hani benim bir gece konakladığım, eğri bir kavak vardı ya, herhalde orada unutmuş olacağım," der. Oğlan atlanıp gitmeğe hazırlanır. Akıllı kız yine vaziyetten şüphelenir: "-Bari benim atım Çal-kuyruk'a binip git", der.

....

Eğri kavağa gelince, at Allah'dan dile gelir ve oğlana akıl vermeğe başlar. Gelirler eğri kavağa, bakarlar ki dev anası ağacın dibinde oturup duruyor. Oğlan selam verir ve devden eğesini ister. Dev anası: "Ben kalkamam", der. Atın öğüdüne uyan oğlan, deve: "Peki o arkandaki insanlar nedir?" Diye sorar. Dev anası merak edip arkasına bakınca, oğlan eğeyi alıp atına biner ve at uçmağa başlar.

Destanın devamında Er-Töştük, Çoin-Kulak denen bir şeytan tarafından öldürülür ve cesedi köpeklere atılır. Er-Töştük'ün yeniden dirilişi ve Çoin-Kulak'ın ruhunu ele geçirişi şöyle anlatılır:

Şeytan Çoin-Kulak yine bir gün avda iken, ahırda baygın olarak yatan (Er-Töştük'ün) atı Çal-Kuyruk, Er-Töştük'ün cesedini aramaya çıkar; bakar ki ölüsünü uğru köpekler götürmüş, yalnızca bir kemiği kalmış. At bu kemiği alıp yutar. Sonra da tükürür. Allahdan Er-Töştük dirilir. Çıkıp gelir eve. Ama bir yanda da Çoin-Kulak'dan korkar. Karısı Ak-Çenem, evin altında bir kuyu kazar. Onu içine kor. Her türlü yemeği ve içkiyi de önüne yığar. Akşam olur, Çoin-Kulak gelir. Uykuya dalar. Er-Töştük bir biz alıp beşikte yatan oğlana dürter, oğlan feryat edince, şeytan babası da uyanır. Niye bu çocuk ağlar, der. Dev, Ak-Çenem'e: "Al-Taikı adlı yerde, bir altın pınar, bu altın pınarda sarı bir balık ve bu balığın karnında gümüş bir sandık, gümüş sandığın içinde de kırk kuş vardır. Benim ruhum, işte bu kırk kuşun ruhudur" der. Ak-Çenem sabahleyin bunu hemen Er-Töştük'e söyler. Er-Töştük de gidip kırk kuşun başını koparır. Dev Çoin-Kulak ölür. Ölür ama bu defa da iki aylık oğlu hücuma geçer. Neyse onu da öldürürler (Ögel 1993: 542-547).

IXa. Seyfülmüluk Hikâyesi

Hikâyede Bediülcamal, bir dev tarafından İsfid ülkesi denen bir yere götürülür ve orada hapsedilir. Şehzade Seyfülmüluk onun arkasından gider ve kızı bulur. Bu belalı yerden kurtulmak için çare ararlar. Bediülcemal devle arasında geçen bir konuşmayı Şehzadeye şöyle anlatır:

–Bir gün devden bu memleketin adı nedir diye sordum, o da bana:

–İsfidbaş ülkesi derler, diye cevap verdi.

–Burdan insanlar ülkesine kaç aylık yol gitmek gerekir deyince:

–Bize iki aylık yoldur amma, insanlar oraya gidemezler, dedi.

–Tekrar sordum:

–Periler mi çok yaşar insanlar mı? Dev de:

–Periler çok yaşarlar, dedi. Ben:

–Senin yaşın ne kadardır, diye sordum, o da:

–Yedi yüz yaşındayım, dedi. Tekrar ona:

–Senin canın nerededir, nerede saklarsın ki bu kadar uzundur, deyince kızdı, kalktı ve bana:

–Sen benim canımdan ne istersin, nerede olursa olsun, dedi. Ben ona:

–Sen beni evimden, ailemden ayırdın, boş yere azarlamaya ne hakkın var deyip ağladım.

Bunun üzerine peri padişahının oğlu pişman oldu ve:

–Doğru söyledin, seni boş yere azarladım. Benim senden gizli bir işim olmaz, hem senin elin benim canıma erişmez. Benim canım bir sırça tabut içindedir. O tabut da denizin dibindedir. Süleyman Peygamberin yüzüğünü denize gösterirlerse ve: "Tabutu göster" derlerse tabut görünür, fakat böyle bir şey de mümkün değildir, der.

Seyfülmüluk bu haberi duyunca heyecanlanır, biraz düşünür, sonra başını kaldırır ve kıza:

–O dediğin Süleyman Peygamberin yüzüğü bendedir, şimdi deneyelim bakalım söyledikleri doğru mudur, der.

İkisi birlikte kalkıp deniz kenarına

gelirler, yüzüğü denize doğru tutarlar, bir sırça sandık su yüzüne çıkar. Sandığı köşke getirirler, ağzını açarlar, içinden bir güvercin çıkar. Şehzade derhal güvercinin başını keser ve köşkten dışarı atar. Bunun üzerine ansızın bir toz dumanı çıkar, havadan kan yağar, arkasından büyük bir ceset yere düşer. Şehzade ve kız bunun cinler padişahının oğlu olduğuna sevinirler, yol hazırlığını görerek bir sal hazırlayıp ona binerler ve denize açılırlar, uzun bir zaman denizde yol alırlar (Seyidoğlu-Yavuz 1990: 90-91).

IXb. Seyfelmölik

...

–Ey dostum, sen ölsen ben kendi başıma denizin dibinde ne yaparım? Der Melike.

Dev söyler:

–Yok, yok, ben ebediyen ölmem, yaşlansam da ölmem. Benim canım çok uzakta durur, onu kimse de alamaz.

–Ey dostum, senin canın nerededir? Ben yalnız kalırsam ne yaparım diye kaygılanarak yaşarım.

–Tamam, kimseye söylemediğim sırrımı sana söylerim. Benim canım pek uzaktaki bir denizin dibinde. Orada büyük bir sandık, sandığın içinde de küçük bir sandık var. Küçük sandığın içinde güvercin var. O güvercini kimse tutamaz. Eğer onu tutup boynunu kırsalar o sırada benim canım çıkar. Ben dünyada yaşamam ölürüm. O büyük sandığı deniz balığı yalnızca çekip çıkarılabilir. O balığı bu iş için görevlendiren kişinin Süleyman Peygamberin yüzüğünü takması gerekir. Balık o yüzüğü takan kişiyi dinler. Öyle insan dünyada yok. Süleyman Peygamberin yüzüğü bir tane. O bir padişahın elindedir. Onun ne işe yaradığını da kimse bilmiyor. Öyle olunca kimse de beni öldüremez, der.

Melike'ye yalnız bu gerekiyormuş. Bundan sonra dev uykuya yatar. Ertesi gün yine kendi işine gider.

Dev gidince Seyfelmölik yine gelir. Kızın kollarını çözer. Melike ağlar gözyaşları döker.

–Ey Seyfelmölik, nasıl konuşsak da bizim işimiz olmayacak. Bu dev ebediyen yaşarmış. Onun denizin dibindeki canını almak için Süleyman Peygamberin yüzüğünü bulmak gerekiyormuş. Yalnızca o kişiye deniz balığı yardıma gelirmiş, denizin dibinden sandığı çekip çıkarırmış, der.

–Melike yüzük benim elimde, der Seyfelmölik. İşte şimdi sen rahatça denizin dibinden çıkarsın.

İkisi de pek kıvanırlar. Ama şimdi Melike nasıl yapması gerektiğini düşünüp söyler. En önce yüzüğün takıldığı eli suya sokup bükmek gerek. Ondan sonra balık yüzüp gelir. Balık büyük sandığı çekip getirir. Büyük sandığı açtıktan sonra küçük sandığı açmak, onu pek dikkatle açıp güvercinin boynunu koparmak gerek. O zaman dev ölecek, der Melike.

Dolayısıyla Seyfelmölik kendi başmaklarını alıp çıkıp gider. Önceki ihtiyarın yanına gelir. Onunla denizin kıyısına gidip balığı çıkarırlar. Balık bunların verdiği görevi yapar, büyük sandığı çekip getirir. İçindeki küçük sandığı açıp güvercinin boynunu kesip atarlar. O sırada gök gürlemesi ve yer sarsıntısı sesleri işitilir. Gökyüzünden başı kesilen dev gelip düşer. Deniz dibine düşüp yok olur. Bütün denizin üzeri kıpkırmızı kan ile dolar (Ehmetova 1984, Atnur 2002'den: 197-206).

Xa. Ateşkâr Oğlan Masalı

Elazığ'dan derlenen Ateşkâr Oğlan masalında, masal kahramanının evleneceği kızı kaçıran Ateşkâr Oğlan, kaçırdığı kızı bir kaleye kapatır. Kızın sevgilisi de peşinden gelir. Ateşkâr Oğlan ile kız arasında şöyle bir diyalog geçer:

"... Burada bir insan kokusu var, kim geldi?

–Keşke bir insan olsaydı burada, sen ava, kuşa gidiyorsun. Benim bu ka-

lede canım sıkılıyor. Keşke bir insan olsaydı da ben eyleneydim. Barı sen sırrını söyle, senin ölümün nereden, hiç olmazsa aklıma geldikçe ağlarım. Ben seni eskidenberi çok severim.

Ateşkâr Oğlan da kurnaz, tamamını söylemiyor, diyor ki:

-Benim sırrım kapıdadır, kapıya ateşi saldın mı ben neredeysem orada ateş alır ölürüm.

Ateşkâr Oğlan gidince kız kapıyı ateşliyor, "ağam yandı, kapım yandı, ağam yandı kapım yandı" diye ağlıyor. Ateşkâr Oğlan geri geliyor, diyor ki:

–Boşuna ağlıyorsun, o değildi.

–Ya neydi?

–Kapının arkasındaki süpürgeyi ateşlersen ben yanarım. Benim sırrım odur.

Kız hemen süpürgeyi yakıyor, "ağam yandı, süpürgem yandı" diye bağırmaya başlıyor. Ateşkâr Oğlan diyor ki:

–Karı, karı sen bana ağlıyorsun, bari tamamını söyleyeyim ama sakın bunu yapmıyasın. Bizim dolapta bir çift at nalı vardır. O at nalının bir tekini suya atarsın, bir balık çıkar, o balığın karnını yararsın, bir kutu çıkar. O kutudan da bir çift ufak serçe çıkar. O kuşun boynunu çektin mi benim de boynum neredeysem çekilir atılır. O nalın tekini de suya attın mı benim atımın kardeşi sudan çıkar (Günay 1975: 304-305).

Xb. Ateşi Mercimek Masalı

Ateşkâr Oğlan masalının bir benzeri olan Ateşi Mercimek adlı masalda da ölüm ruhunun ortaya çıkarılması şöyle anlatılır:

....

Daha sonra kız buna (Ateşi Mercimek) sormuş:

–Senin canın nerede?

–Şu süpürgede benim canım.

Sonra kız o süpürgeyi süslemiş, ne etmiş. O alay etmeye başlamış. Kız demiş ki:

–Niye gülüyorsun, yoksa beni kandırdın mı? Ciddi söylüyorum, bir şey etmiyeceğim, senin canın nerde?

–Kapının önündeki taşın altında üç tane güvercin vardır. O güvercinler benim canımdır.

Bu gidince oğlanla kız taşı kaldırmışlar, üç güvercini yakalayıp birini öldürmüşler. Adam yarı hasta eve gelince demiş ki:

–Bana bir şey oldu, herhalde canımla oynadınız.

–Yok yok, hiçbir şey olmadı.

Sonra oğlan birini daha öldürmüş. Üçüncüyü de öldürünce Ateşi Mercimek de *ölmüş. Oğlan da kızı almış gelmiş.*

Çifte davul, çifte zurna düğün yapmışlar (Sakaoğlu 1999: 295).

XI. Muradına Ermeyen (Nail Olmayan) Dilber Masalları

Bilge Seyidoğlu'nun Erzurum Masalları adlı kitabında "Muradına Ermeyen (Nail Olmayan) Dilber adıyla üç masal bulunmaktadır.

Birinci masalda, gülünce yüzünde güller açan; yıkanınca suyu altın kesilen; ağlayınca gözlerinden inci mercan saçılan prensesin ruhu parmağındaki yüzüktedir (Seyidoğlu 1975: 277-280).

İkinci masalda, sesi çok güzel olan; bastığı yerler çimenlerle bezenen; yıkandığı su altın kesilen; gülünce yanaklarında güller açan; ağladığında gözlerinden inciler dökülen öksüz kızın ruhu padişah oğlunun aslanın boynunda bir mavi boncuk şeklindedir (Seyidoğlu 1975: 281-284).

Üçüncü masalda (Muradına Nail Olmayan Dilber), gülünce yanaklarında güller açan; bastığı yerlerde çimenler biten; yıkandığı su altın kesilen fakir kadının kızının ruhu, bileğine doğduğunda dervişler tarafından takılan bileziktedir (Seyidoğlu 1975: 285-290).

Saim Sakaoğlu'nun Gümüşhane-Bayburt Masalları adlı eserinde de "Muradına Nail Olmayan Dilber" adıyla bir masal bulunmaktadır. Bu masalda, fakir

bir kadının güldükçe yüzünde güller açan; ağladıkça gözünden mercanlar dökülen; yıkandığı su altın kesilen kızının ruhu kolundaki pazıbendindedir (Sakaoğlu 2002: 440-444).

Muhsine Helimoğlu Yavuz'un Masallar ve Eğitsel İşlevleri adlı kitabında Afyon-Çay'dan derlenmiş "Muradına Eremeyen Dilber" masalında da fakir kadının kızının ruhu kolundaki bileziktedir (Yavuz 2002: 439-443).

XII. Dev Oolu Kurtaarer Padişahın Kızını

Gagauzlardan derlenen Tepegöz masalında ölüm ruhu şu şekilde geçmektedir:

....

Şindi geler evê kendi tepägöz, iyer mancaları içer bir fıçı su. Sora hızlanêr kızın üstünä. Kız büük seslän baarêêr:

-Dur yaklaşma bana!

-Niçin! –sorêr tepägöz.

Kız annadêr, ani bobası ölmüş da bu üzerä o pek derin kahırda, kırk gün lääzım yas tutsun. Tepägöz kayıl olmuş beklemää kırk gün da sora evlenmää kıza. Yatêr dinnenmää tepägöz. Kız sorêr ona:

-Nedir senin tılsımın?

Tepägöz söleer:

-Tä bu direk.

Sabaalen tepägöz gider avlanmaa, da dev oolu geler gıza da onnar ikisi donadêrler türlü gözäl işlärlän evin direeni.

Çocuk üüreder kızı, taa ne yapsın:

-Tepägöz geldiynän evä, sän oynayasın bu dirään dolayanında da deyäsin: "Tepägözçüün tılsımı".

Avşam olêer, tepägöz geler evä. Kız oynarmış dirään dolay yanında da deyärmiş: "Tepägözçüün tılsımı!". Tepägöz sa gülmeer. Kız başlêêr aalamaa. O zaman tepägöz güler. Kız deer ona: "Ne gülersin?", da urêr kendisini erä. Tepägöz söleer kıza:

-Karı, deersin, saçı uzun, ama aklı kısa!

Tepägözün tılsımı ne zaman olur direktä?

-Sölesänä da bän bileyim.

Tepägöz söleer:

-Benim tılsımım bu evin süpürgesi. Açan tepägöz gider daaya, çocuk genä geler kıza da üüreder onu:

-Donadasın süpürgäyi türlü parçalarlan.

Kız hazırlêêr bir öküz imää tepägözä hem bir fıçı su, sora donadêr süpürgäyi. Açan da geler tepägöz daadan, kız alêr süpürgeyi, çıkêr karşı tepägözä. Hemoynêêr hem dêêr: "Tepägözçüün tılsımı!".

Tepägöz sa güler da deer:

-Karı, deersin, aklı kısa, ama saçı uzun. Tepägözün tılsımı olur mu evin dirää, yaki (veya) süpürgä. Benim tılsımın faydası yoktur sana. Söyleycäm. Pek yırakta var bir Kaaz daası, daayın içindä var bir göl, orada üzer üç ördek. İleri gider bir erkek ördäk. O ördään katısında var bir oka taşı. O taşın içindä var üç sinek. Onnar benim tılsımım.

Açan Dev Oolu işider bunu, gider Kaz daasına, bulêr gölü da urêr ilerki ördää, yarêr onu, çıkarêr katısını da kırêr o oka taşını. Çıkarêr üç sinek, birisinin başını koparêr ikisini da koyêr şişä içinä. Tepägöz da hastalanêr. Dev Oolu geler, kızı da beklärmiş onu. Dev Oolu deer:

-Sän da gör, bän nasıl öldürecäm tepägözü.

Tepägöz yarı yola geler, çocuk koparêr ikinci sinään kafasını. Tepägöz da öler, yıkılêr erä.

Dev Oolu alêr Dünnää Gözeli kızı, da gelerlär onnar çocuun evinä. Dev adamı beklärmiş çocuu da deer ona:

-Sän şindään sora, halizdän (gerçekten) dev adamın oolu, utandırmadın beni. İslää, ani geldin da bölä gözäl kızı getirdin. Şindän sora bendän fayda olmaycêk, yaşayın, bana da bir parça ekmek verin (Özkan 1999: 306-307).

XIII. Vilâyetnâme-i Abdal Musa

Abdal Musa Sultan namaz vaktinde durıgeldi; gördü ki bir kara canavar yer kazup çağırır. Kara Abdal'a buyurdu: "Baltanı bile...". Kara canavarı gösterdi. "Eyle kim seğirt, Teke beğinin ruhudur, ol bâba yetiştirmeyelüm" didi. Kara Abdal dahi koğarak ol canavarı yetişüb depeledi. (Tam o sırada Teke beği Antalya'ya giderken yolda atının ayağı sürçer ve tepe üstü yuvarlanarak ölür) (Ocak 1992: 111).

NOTLAR

1. "Arkaik kahramanlık destanı" terimi ile daha ziyade Altay bölgesi destanları kastedilmektedir. Bu destanlarda kahramanlar, dış görünüş itibariyle olağanüstü heybetli ve güçlü tasvir edilmelerine rağmen maksatlarına ulaşmak için kuvvet ve cesaretleri yerine, çok özel ve gizli bilgileri kullanırlar. Mücadele ettikleri kahramanlar, tanrılar (Erlik) veya bir ölçüde bunlarla ilişkide olan kişiler ve olağanüstü güçlere sahip yaratıklardır. Düşmanla savaşta, genelde at veya insan şeklinde tecessüm etmiş bir ruhun (eezi/iye) bilgilerine müracaat ederek hile ve sihre başvururlar. Olaylar üç boyutlu bir dünya anlayışı çerçevesinde cereyan eder. Bu özelliklerinden dolayı mitle klasik epos arasında bir başka ifade ile mitten destana geçişte bir tür olarak karşımıza çıkarlar. Bu tür eserlere, Rus bilginlerinden oluşan çok sayıda bilim adamı "Bahadırlık Masalları" adını verirler (Aça 2000:11-22; Bekki 2002:569-579).

2. Arap edebiyatında X. Yüzyılda ortaya çıkan Ferec Ba'de'ş-Şiddeler XIII. Yüzyılda Farsça'ya tercüme edilmiş, XV. Yüzyıldan itibaren de Türk edebiyatında görülmeye başlanmıştır (Seyidoğlu 1990: 11).

3. tin: Ruh; Birtakım fizik ötesi kurucularının, gerçeği ve evreni açıklamak için her şeyin özü, temeli veya yapıcısı olarak benimsedikleri madde dışı varlık (Türkçe Sözlük 1988: 1476); Varlığın büyüme ve nefes alma gibi hayat tezahürü tın sözüyle ifade edilir. Tın yalnız insan ve hayvanlarda değil, neşvünema kabiliyeti olan bütün cisimlerde (nebatlarda) de vardır (Anohin 1924, İnan 1998'den 421).

4. süne: Sadece insan ve hayvanlarda bulunan cana Altay Türkleri süne der. Süne insan hayatta iken de vücudundan ayrılıp dağlarda, bozkırlarda dolaşabilir. Canın diğer bir nevi vardır ki buna *yula* denir. Yula insan veya hayvanın eşidir (Anohin 1924, İnan 1998'den 421).

5. öz: Bir nesnenin en iyi kısmı, içi, ilik, öz, esası, ortada olan, tamamen özgün olan (Roux 1999:114).

6. Altı cilt olarak yayımlanan eserin *Masal, Balad, Mit, Ortaçağ Hikayeleri, Latife Kitapları ve Yerel Efsanelerdeki Anlatı Elementlerinin Bir Sınıflaması*" şeklindeki alt başlığından da anlaşılacağı üzere, Motif-Indeks *anlatı elementi* veya *motif* olarak belirlenen unsurların tespitine yönelik çalışmalarda baş vurulan en önemli kaynaktır.

7. Sekiz olmalı çünkü Temir-Bökö, Temir-Sağış, Celbis-Sokor ve Ceeken-Küren atlarıyla birlikte öldürülmektedirler.

8. Metinde böyle geçmesine rağmen burada kastedilen Ateşkâr Oğlan'ın atının ruhu olmalıdır. Çünkü kahraman ile atının hayatı birbirine bağlıdır. Biri olmadan diğeri olmaz.

9. Bu dizeleri Naciye Yıldız; "Manas'ın çımın (sinek) gibi canı gitti, diyor, / Hakiki evine gitti diyor" (1995: 649); şeklinde Tuncer Gülensoy ise; "Manas'ın sinek gibi canı gitti, / gerçek evine gitti," (2002: 139), olarak aktarmışlardır.

KAYNAKLAR

AÇA (Mehmet), 2000, " 'Köne Epos' (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki 'Âşıklara Mahsus Evlilik' Konusunun Kaynaklarından 'Alplara Mahsus Evlilik' ", **Millî Folklor**, S. 47 (Güz 2000), s. 11-22.

AKALIN (L. Sami), 1993, **Türk Folklorunda Kuşlar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

ANOHİN (A. V.), 1924, "Altay Şamanlığına Ait Maddeler", (çev., Abdülkadir İnan), **Makaleler ve İncelemeler I. Cilt**, Ankara 1998, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAZ (Rıfat), 1995, **Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

ARTUN (Erman), 1996, "Çukurova Köylerinin Gelenek ve Görenekleri", *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Yörükler) Sempozyumu Bildirileri 25-26 Nisan 1994 Antalya,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 25-62.

BAŞAR (Zeki), 1978, **Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları.

BAYRI (Mehmet Halit), 1972, **İstanbul Folkloru**, İstanbul, A. Eser Yayınları.

BEKKİ (hzl., Selahaddin), 2001, **Altay-Türk Destanı Maaday-Kara, İnceleme-Metin,** Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

BEKKİ (Selahaddin), 2002, "Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Maaday-Kara Destanı", **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, s. 569-579.

BORATAV (Pertev Naili), 1984, **Yüz Soruda Türk Folkloru**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

CEYLAN (Ömür), 2003, **Kuş Cenneti Şiirimiz, Klasik Türk Şiirinde Kuşlar**, İstanbul, Filiz Kitabevi.

ÇORUHLU (Yaşar), 2002, **Türk Mitolojisinin Anahatları,** İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

DİLEK (hzl., İbrahim), 2002, **Altay Destanları I**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, (çev., Besim Atalay), Ankara, 1985, Türk Dil Kurumu Yayınları.

EHMETOVA (F. V.), 1984, "Seyfelmölik", *Tatar Halık İcadı-Datannar*, s. 151-158: (akt., Gülhan Atnur), **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 19, (Erzurum 2002), s. 197-206

ELİADE (Mircea), 1999, **Şamanizm**, (çev., İsmet Berkan), Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.

ERGİN (Muharrem), 1980, **Orhun Abideleri**, İstanbul, 8. bs., Boğaziçi Yayınları.

GÜLENSOY (Tuncer), 2002, **Manas Destanı, Türkiye Türkçesi İle**, Ankara, Akçağ Yayınları.

GÜNAY (Umay), 1975, **Elâzığ Masalları, İnceleme**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

İNAN (Abdülkadir), 1995, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara, Türk Tarih Kurunu Yayınları, 4. bs.

KOCASAVAŞ (Yıldız), 2000, "Türkçe'nin Tarihî Dönemlerinde Ölüm Kavramının İfadesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XXIX, s. 77-115.

KURNAZ (Cemâl), 1987, **Hayâlî Bey Dîvânı (Tahlili)**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

NASKALİ (hzl., Emine-Gürsoy), 1999, **Altay Destanı Maaday Kara**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

OCAK (Ahmet Yaşar), 2000, **Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İstanbul, İletişim Yayınları.

OCAK (Ahmet Yaşar), 1992, **Kültür Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler, (Metodolojik Bir Yaklaşım)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖGEL (Bahaeddin), 1993, **Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar,** Ankara, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖRNEK (Sedat Veyis), 2000, **Türk Halkbilimi**, Ankara, 2. bs., Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖZKAN (Nevzat), 1999, "Gagavuz Türk Edebiyatı (Sözlü Türk Edebiyatı)", **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 12. Cilt: Romanya ve Gagavuz Türk Edebiyatı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

RADLOFF (Wilhelm), 1976**, Sibirya'dan (Seçmeler),** (çev., Ahmet Temir), İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları.

RADLOFF (Wilhelm), 1994**, Sibirya'dan II,** (çev., Ahmet Temir), İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

RADLOFF (Wilhelm), 1999a, **Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı**, (hzl., Mehmet Hengirmen vd.), Ankara, EKAV Yayınları.

RADLOFF (Wilhelm), 1999b, **Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı II**, (hzl., Mehmet Hengirmen vd.), Ankara, EKAV Yayınları.

ROUX (Jean-Paul), 1999, **Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm**, (çev., Aykut Kazancıgil), İstanbul, Kabalcı Yayınları.

SAKAOĞLU (Saim), 1999, **Masal Araştırmaları,** Ankara, Akçağ Yayınları.

SAKAOĞLU (Saim), 2002, **Gümüşhane ve Bayburt Masalları,** Ankara, Akçağ Yayınları.

SEVER, (Mustafa), 2003, "Masallarda Dış Can (Canın Beden Dışında Saklanması)", **Millî Folklor**, S. 60 (Kış 2003), s. 161-164.

SEYİDOĞLU (Bilge), 1975, **Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar, Metinler ve Açıklamalar,** Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

SEYİDOĞLU (Bilge-Orhan Yavuz), 1990, **Güçlükten Kolaylığa Kederden Sevince (Ferec Ba'de'ş-Şidde), Seçme Hikâyeler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

SEYİDOĞLU (Bilge), 1998, "Kültürel Bir Sembol: Yılan", **Folkloristik Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı** (hzl., Metin Özarslan-Özkul Çobanoğlu), Ankara, s. 86-92.

TEKİN (Talât), 1988, **Orhon Yazıtları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

THOMPSON (Stith), 1955-1958, **Motif-Index of Folk-Literature**, 6 C., Bloomington.

TUNA (Osman Nedim), 1960, "Köktürk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı ile İlgili Kelimeler ve 'kergek bol-' Deyiminin İzahı", **VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 131-148.

TÜMER (Gürhan), 1990, "Yılan", **Argos Yeryüzü Kültür Dergisi**, No: 25, s. 127-142.

YAVUZ (Muhsine Helimoğlu), 2002, **Masallar ve Eğitsel İşlevleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

YILDIZ (Naciye), 1995, **Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.